

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת מקץ, תשס"ז
מספר 683

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"הלא לא-להים פתרונים, ספרו נא לי"

בפרק מ"א יוסף נקרא אל פרעה כדי לפתור את חלומותיו, והוא עושה זאת באופן קולע ובהיר: תחילה הוא מציין את אחדותם של שני החלומות (כה¹), ואחר כך את אופיים הנבואי (כה²) והסמלי (כו-כז). לבסוף הוא מציין את משמעותו המעשית של פתרונו בתארו את 14 השנים העתידות לבוא על מצרים (כח-לא). פסוק לב, אשר בו מודגש כי החלומות עתידיים להתגשם מיד, חותם את פתרונו המוצלח והמלא של יוסף.

ואולם, אף על פי שהפסוק הזה חותם את פתרונו של יוסף, אין הוא חותם את דבריו. להפתעת הקורא, העבד שנקרא מבית הסוהר לפתור את החלום אינו מסתפק במילוי המשימה שהוטלה עליו, אלא מרהיב עוז להוסיף ולהציע לפרעה הצעה אופרטיבית לפתרון בעיית הרעב, אף שלא נתבקש לעשות כך (לג-לו):

וְעַתָּה יָרָא פְּרֹעֶה אִישׁ נְבוֹן וְחָכָם וַיִּשִׂיתָהוּ עַל-אֶרֶץ מִצְרָיִם ... וַיִּפְקֹד פְּקָדִים עַל-הָאָרֶץ וְחָמַשׁ אֶת-אֶרֶץ מִצְרָיִם בְּשִׁבְעַת שָׁנֵי הַשָּׁבַע. וַיִּקְבְּצוּ אֶת-כָּל-אֶחָד מֵהַשָּׁנִים הַטּוֹבוֹת הַבָּאֵת הָאֵלֶּה וַיִּצְבְּרוּ-כֶּרֶם תַּחַת יָד-פְּרֹעֶה אֶכָּל בְּעָרֵים וְשִׁמְרוּ. וְהָיָה הָאֶכָּל לְפָקֶדוֹן לְאֶרֶץ לְשִׁבְעַת שָׁנֵי הָרָעָב אֲשֶׁר תִּהְיֶינָה בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וְלֹא-תִכְרֹת הָאָרֶץ בְּרָעָב.

הפליאה נוכח תעוזתו של יוסף מתגברת בשים לב לעובדה שהצעתו יכלה להיות שלמה גם ללא האמור בפסוק לג. הרעיון לחמש את ארץ מצרים ולקבוצ את אוכל השנים הטובות כדי שיהיה לפיקדון לשנים הרעות נמסר במלואו בפסוקים לד-לו. בחירתו של יוסף לפתוח את הצעתו בהמלצה למנות מנהל נבון וחכם למפעל הכלכלי האדיר שהוא מציע, עוד קודם שתיאר את המפעל עצמו, מביאה לשיא את תעוזתו ואת תחכמו: הקורא הרגיש, אשר התוודע זה כבר לדמותו הכריזמטית והשאפתנית של יוסף, אינו יכול שלא להבחין כיצד יוסף רומז להשית אותו עצמו על ארץ מצרים, ובכך לעשותו משנה למלך; ואינו יכול שלא לחייך בראותו את פרעה, המגיב כפי שתמרן אותו יוסף להגיב, אף שהוא סבור באמת ובתמים שמינויו של יוסף לתפקיד הוא רעיון שנולד במוחו שלו, לאחר שהתייעץ באופן בלתי תלוי עם עבדיו (לז-מ):

וַיִּיטֵב הַדָּבָר בְּעֵינֵי פְּרֹעֶה וּבְעֵינֵי כָל-עֲבָדָיו. וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל-עֲבָדָיו הֲנִמְצָא כְּזֶה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ. וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל-יוֹסֵף אַחֲרֵי הוֹדִיעַ אֶל-הָאֱלֹהִים אוֹתָךְ אֶת-כָּל-זֹאת אֵין-נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹךָ. אֵתָהּ תִּהְיֶה עַל-בֵּיתִי וְעַל-פִּיךָ יִשָּׁק כָּל-עַמִּי רַק הַכֹּסֶס אֶגְדֹּל מִמֶּךָ.

המהלך הפוליטי המבריק של יוסף מבטא שני כישרונות דיפלומטיים חשובים המאפיינים אותו: האחד – היכולת לזהות שעת כושר ולנצל בהחכמה תוך שימוש מרבי בזכות הדיבור שניתנה לו; והאחר – היכולת למשוך בחוטים כך שפרעה לא יחוש בדבר, ויסבור לתומו כי הוא אשר יזם את הרעיון אליו כיוון אותו יוסף. השימוש בשני מהלכים טקטיים אלה אינו אפיזודה חד-פעמית. לכל אחד מהם ישנה דוגמה נוספת במקום אחר בסיפור יוסף.

לשימוש בטקטיקה הראשונה אנו עדים כבר בפגישתו של יוסף עם שר המשקים בפרק מ'. גם שם יוסף פותר חלום, וגם שם, ממש כבעמדו לפני פרעה, הוא מנצל את רשות הדיבור שקיבל ואינו מסתפק בפתרון אלא מוסיף מיד בקשה הנגזרת ממנו (יב-יד):

¹ כבר ציינו כמה מן המפרשים שהחידוש העיקרי בפתרונו של יוסף הוא האבחנה שחלום פרעה אחד הוא. ראה בעיקר אצל מ' שטרנברג, 'מיבנה החזרה בסיפור המקראי: אסטרטגיות של עודפות אינפורמאציונית', הספרות 25 (1977) עמ' 109-150. והשווה עוד למאמרו של נ' אביעזר, המראה כי רעיון דומה טמון בדבריו של רש"י ("חלומות פרעה ופירוש רש"י", דף שבו עי לפרשת מקץ, תשס"ב [מס' 423]).

וַיֹּאמֶר לוֹ יוֹסֵף ... בְּעוֹד שְׁלֹשֶׁת יָמִים יִשָּׂא פָרְעָה אֶת רֹאשׁוֹ וְהִשְׁיֵבָה עַל-כַּנֹּף וְנִתְּתָה כּוֹס-פָּרְעָה בְּיָדוֹ כַּמִּשְׁפָּט הִרְאִשׁוֹן אֲשֶׁר הָיִיתָ מִשְׁקָהוּ. כִּי אִם-זָכַרְתָּנִי אֶתְּךָ כַּאֲשֶׁר יִיטֵב לְךָ וְעָשִׂיתָ-נָּא עִמָּדִי חֶסֶד וְהִזְכַּרְתָּנִי אֶל-פָּרְעָה וְהוֹצֵאתָנִי מִן-הַבַּיִת הַזֶּה.

יוסף יודע כיצד לשלוח לחמו על פני המים, וברבות הימים, כשימצאהו בארמון פרעה, ישכלל את השיטה: לא עוד בקשה מפורשת, אלא רמז דק ועדין.

הטקטיקה השנייה מתגלה שוב בפרק מ"ה, בהתוודע יוסף לאחיו. מעשי כדרכו, הוא מסיים את סצנת הגילוי המרגשת במסקנה אופרטיבית (ט-יא):

מָהְרוּ וְעָלוּ אֶל-אָבִי וְאִמְרָתֶם אֵלָיו כֹּה אָמַר בְּנֵי יוֹסֵף שְׁמֵנִי אֶ-לֵהִים לְאֹדוֹן לְכָל-מִצְרַיִם רְדָה אֵלַי אֶל-תַּעֲמֹד. וְיִשְׁבֶּה בְּאֶרֶץ-גֹּשֶׁן וְהָיִיתָ קְרוֹב אֵלַי אֶתָּה וּבְנֵיךָ... וְצִאֲנֶךָ וּבְקֶרְךָ וְכָל-אֲשֶׁר-לְךָ. וְכַלְכַּלְתִּי אֶתְּךָ שֵׁם כִּי-עוֹד חַמֵּשׁ שָׁנִים רָעֵב פֶּן-תִּגְרַשׁ אֶתָּה וּבֵיתְךָ וְכָל-אֲשֶׁר-לְךָ.

יוסף תכנן הכול, עד הפרט האחרון: את ירידת אביו וכל משפחתו למצרים, את השמירה על מקור פרנסתם באמצעות הורדת הצאן והבקר עמם ואפילו את מקום מושבם – ארץ גושן. והנה אנו מוצאים בסמוך את פרעה מצווה ציווי דומה מאוד, המוצג כקזמה שלו (טז-כ):

וְהָקַל נִשְׁמַע בֵּית פָּרְעָה לְאֹמֶר בָּאוּ אֲחֵי יוֹסֵף וַיִּיטֵב בְּעֵינָיו פָּרְעָה וּבְעֵינָיו עֲבָדָיו. וַיֹּאמֶר פָּרְעָה אֶל-יוֹסֵף אָמַר אֶל-אֲחִיךָ זֹאת עֲשׂוּ טַעֲנוּ אֶת-בְּעִירְכֶם וּלְכוּ-בָאוּ אֶרֶצָה פְּנִיעַן. וּקְחוּ אֶת-אֲבִיכֶם וְאֶת-בְּתִיכֶם וּבָאוּ אֵלַי וְאֶתְנֶה לְכֶם אֶת-טוֹב אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶכְלוּ אֶת-חֶלֶב הָאָרֶץ. וְאֶתָּה צְוִיתָה זֹאת עֲשׂוּ קְחוּ-לְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עֲגָלוֹת לְטַפְכֶם וּלְנִשְׁיֶכֶם וּנְשֵׂאתֶם אֶת-אֲבִיכֶם וּבְאֵתָם. וְעֵינֵיכֶם אֶל-תַּחַס עַל-כַּלְיֶיכֶם כִּי-טוֹב כָּל-אֶרֶץ מִצְרַיִם, לְכֶם הוּא.

בדומה למתואר בפרק מ"א, גם כאן פרעה מתייעץ עם עבדיו, וגם כאן הוא בא לידי מסקנה עצמאית התואמת במפתיע את תכניותיו המוקדמות של יוסף. שלא כבפרק מ"א, אין התורה מגלה כאן באלו חוטים משך יוסף וכיצד בדיוק הביא שיישמע הקול בבית פרעה. אך ברור, כי יוסף שוב מצליח להביא את פרעה למלא את רצונו, בעודו סבור כי הוא עושה רצון עצמו. יש לציין שהפרט היחיד המופיע בתכניתו של יוסף אך נעדר מדברי פרעה הוא מקום הישיבה – ארץ גושן; לאחר זמן יוסף מצליח להסדיר גם עניין זה, כשהוא מתדרך את אחיו כיצד להופיע בפני פרעה כדי להשיג את התוצאה הרצויה (מז:א-ו).

עמדנו אפוא על דפוס פעולה עקיב המאפיין את יוסף, דיפלומט מזהיר השואף לגדולות, היודע לזהות הזדמנויות ולנצלן עד תום בחכמה ובדרכי עקיפין. מבחינה זו, עלייתו המטאורית של יוסף היא תוצאה ישירה של תכניותיו ושל פעולותיו, ואינה מקרית; יוסף מוביל את גורלו ואינו מובל על ידו. ואולם, אם נבדוק כיצד יוסף עצמו רואה את הדברים, נקבל תמונה שונה בתכלית. ככל שלוש הדוגמאות שהבאנו לעיל יוסף מביע את דעתו המפורשת על זהותה של היד המכוונת את המאורעות:² בעמדו לפני פרעה בפרק מ"א הוא אומר (כה-לב): "בְּלִעְדֵי אֶ-לֵהִים יַעֲנֶה אֶת-שְׁלוֹם פָּרְעָה... אֶת אֲשֶׁר הָאֶ-לֵהִים עֲשָׂה הַגִּיד לְפָרְעָה... אֲשֶׁר הָאֶ-לֵהִים עֲשָׂה הִרְאָה אֶת-פָּרְעָה... כִּי-נִכּוֹן הַדָּבָר מֵעַם הָאֶ-לֵהִים וּמִמָּהָר הָאֶ-לֵהִים לַעֲשׂוֹתוֹ".³ בפתרו את חלומות השרים בפרק מ' הוא אומר: "הֲלוֹא לֹא-לֵהִים פְּתָרִינִים" (פס'ח), ובהציעו לפני אחיו את תכניותיו בפרק מ"ה הוא אומר (ה-ט): "כִּי לְמַחֲיָה שְׁלַחְנִי אֶ-לֵהִים לְפָנֶיכֶם... וַיִּשְׁלַחְנִי אֶ-לֵהִים לְפָנֶיכֶם... וְעַתָּה לֹא-אֶתֶם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִּי הָאֶ-לֵהִים... שְׁמֵנִי אֶ-לֵהִים לְאֹדוֹן לְכָל-מִצְרַיִם".

דווקא במקומות בהם מובלט ביותר פעולתו המחוכמת והמוצלחת של יוסף, הוא מייחס את כל הצלחתו להשגחה העליונה. שם שמים השגור על פיו של יוסף⁴ אינו נזכר כאן במקרים בהם קצרה יד אנוש מלפעול, בהם יוסף פסיבי ומצפה אך לרחמי שמים. דווקא כאשר יוסף מגייס את כל כישוריו לפעולה אנושית אשר תניע את חייו ואת גורלו קדימה, מתגלה יד ה', המצליחה את מעשיו שלו, בידו שלו: "וכל אשר הוא עושה ה' מצליח בידו" (ל"ט:ג).⁵

יוסף מבטא תפיסה לפיה אין כל סתירה בין פעולה אנושית לישועה א-להית. הוא רואה בחתירתו למיצוי מלא של כישורנותו את הגשמת דבר ה', אשר נטע בו כישרונות אלה, ובניצול הזדמנויות הנקרות בדרכו את מילוי שליחותו של ה', אשר יצר הזדמנויות אלה. כך הוא פונה לשרי פרעה בבית הסהר: "הֲלֹא לֹא-לֵהִים פְּתָרִינִים, סִפְרוּ נָא לִי" (מ:ח). מן הסיפא עולה שהביטוי "לא-להים פתרונים" אין פירושו שאין אדם יכול לפתור את החלום.⁶ אדרבא: איש אשר רוח א-להים בו יכול ואף צריך לפתור את החלום, אך להבין שלא

² התבטאויות דומות למצוטטות כאן בעניין מקומה של ההשגחה העליונה בסיפור יוסף מובאות גם במקומות אחרים בסיפור יוסף. מקוצר היריעה הבאנו כאן רק את אלה המופיעות בשלוש הדוגמאות שנדונו לעיל.

³ הדגשתו היתרה של יוסף את תפקידה של ההשגחה העליונה נופלת כאן על אוזניים קשובות. פרעה לומד את השיעור שביקש יוסף ללמד, ובעקבותיו מייחס גם הוא את כישורנותו של יוסף לאלוקים: וַיֹּאמֶר פָּרְעָה ... הֲנִמְצָא כְּזֶה אִישׁ אֲשֶׁר רִוַח אֶ-לֵהִים בּוֹ ... אַחֲרַי הוֹדִיעַ אֶ-לֵהִים אוֹתְךָ אֶת-כָּל-זֹאת אֵין-נְבוֹן וְחָכֵם כְּמוֹךָ (לח-ט).

⁴ השווה רש"י ל"ט:ג.

⁵ ודוק: הפועל "מצליח" כאן, שלא כבעברית חדשה, הוא פועל גורם: לא ה' עצמו עושה את המעשים, אלא יוסף עושה אותם וה' מצליחם בידו.

⁶ גם במקרה הזה יש פער בין משמעותו המקורית של הביטוי ובין שימושו בעברית החדשה. הביטוי "לא-להים פתרונים" בלשונונו מבטא, בדרך כלל, תעלומה שאיננה ניתנת לפתרון אנושי.

בחכמתו פתר אותו אלא ברוח אשר נתן בו א-להים. השקפה זו מאפיינת לא רק את אישיותו של יוסף אלא אף את רוחו של הסיפור כולו, המסופר בשני מישורים: הצלת משפחת יעקב מכליה ברעב באמצעות עלייתו של יוסף לגדולה היא תוצאה של תכנית א-להית מחד גיסא ושל פעולה אנושית נמרצת מאידך גיסא. תפיסה היסטוריוסופית זו מתבטאת גם במקומות אחרים בתנ"ך, והיו מחוקרי המקרא אשר כינו אותה "סיבתיות כפולה". אחד הבולטים שבחוקרים אלה, אשר הקדיש רבים ממחקריו לחשיפת עקרון הסיבתיות הכפולה במקרא ולהעמדתו כאחד מעמודי התווך של מחשבת המקרא, הוא סבי, פרופ' יהודה אליצור ז"ל. פרופ' אליצור היה ממייסדי המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן, ויום פטירתו חל בשבת זו. יהי עיון זה נר לזכרו הברוך.

נילי סמט

דוקטורנטית במחלקה לתנ"ך

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע